

UIT BILTSE BODEM, BEELDEN UIT DE 18^e EEUW OPGEGRAVEN IN DE BILT

Wim Krommenhoek

In 2012 heb ik bericht over de restanten van kleipijpen die op akkers in onze gemeente gevonden kunnen worden. Deze bodemvondsten zijn hier met name in de 18^e eeuw terecht gekomen met per boot aangevoerde Utrechtse stadscompost die gebruikt werd als bodemverbeteraar van de akkers. De pijpen, in meerderheid afkomstig uit het productiecentrum Gouda, waren voorzien van een klein (4-5 mm) hielmerk aan de basis van de pijp waaraan de maker van de pijp te herkennen viel. Deze makers, leden van het pijpenmakers-gilde, moesten voor hun inschrijving bij het gilde na het afleggen van hun meesterproef een merknaam kiezen. Dit kon een letter of initiaal, een cijfer, of de afbeelding van een voorwerp zijn. Bij de voorwerpen vinden we dan afbeeldingen van personen, planten, dieren, gereedschappen, gebruiksartikelen, of Bijbelse- of historische voorstellingen. Regelmatig werd een merk overgenomen na overlijden van een gilde-lid.

De gekleurde afbeeldingen staan op het draaggildebord dat in bezit is van de b.v. plateelbakkerij Zenith in Gouda. Het bord draagt aan iedere zijde 252 afbeeldingen waarvan helaas maar een klein deel goed bewaard is gebleven. Het zijn de afbeeldingen van de merken die door de Goudse pijpmakers gebruikt werden als ze hun meesterproef hadden afgelegd. Ze zijn gebruikt in de periode 1660-1769. Iedere afbeelding heeft een doorsnede van 1.5 cm.

De mal van het hielmerk werd als een metalen negatief vervaardigd dat in de klei van de nog niet gebakken pijp werd gedrukt. Veel van deze mallen en dus ook de afdruk ervan in de hiel van de pijp zijn ware miniatuur kunstwerkjes, en daarmee willen we u graag kennis laten maken. Het levert tevens een inkijkje in het 18^e -eeuwse leven. Het zal blijken dat van vele voorwerpen alleen de naam nog enigszins voortleeft in onze tijd, maar dat het eigenlijke object vrijwel onbekend is. Veel afgebeelde bezigheden en beroepen zijn geheel of vrijwel verdwenen. We beginnen met afgebeelde personen.

De gebruikte namen zijn die waaronder de merken bij het gilde staan ingeschreven

De smid en het melkmeisje (melkmeid)

De smid was een veel geziene figuur in plattelandsdorpen van vroeger. In een nog weinig geïndustrialiseerde samenleving vervulde hij een essentiële rol bij het boerenleven. Hij smeedde het gereedschap, onderhield koetsen en wagens en plaatste ijzeren hekken. Geleidelijk aan werden de producten van de smid machinaal gemaakt en verloor de smid zijn functie in de maatschappij. Wie kent nog het geluid van het geklop van de hamer op het aambeeld, en wie herinnert zich het aantrappen van de blaasbalg tot een rood gloeiend vuur het te bewerken voorwerp heet genoeg had verwarnd? Het is voorgoed voorbij.

Ook het melkmeisje is een verschijning uit het verleden. Melken deed men met de hand op het land, zittend op een melkkrukje, de achterpoten van de koe vastgebonden om te voorkomen dat het dier de melkemer zou omtrappen. De volle emmers, die vaak van hout waren, werden met een juk door de melkvrouw op klompen naar de boerderij gebracht. Eens een algemene verschijning op het platte land is zij vervangen door een onpersoonlijke melkmachine en is haar bestaan gereduceerd tot een vage herinnering of minder.

De boutvrouw (vrouw met de kipperson) en de musketier

De boutvrouw verkocht kippen en gevogelte. Zij moet een bekende verschijning zijn geweest op de markt, maar is later geheel verdwenen uit het straatbeeld.

De musketier was een soldaat die bewapend was met een musket. Dit is een gladloopse voorlader, de voorloper van het geweer en het eerste vuurwapen waar kolf, lader, loop en ontstekingsmechanisme één geheel vormen. Het duurde vrij lang om een musket te laden. Het was bovendien erg zwaar en werd ondersteund door een fourquet om te kunnen vuren.

Boer aan de karn of boterton en de schildwacht

De hier weergegeven karn of boterton is een stootkarn, waarbij een stamper in een houten ton met de hand op en neer wordt bewogen. Deze mechanische beweging verstoort het melkvet waarbij de vetmembranen worden afgebroken waardoor zich vetklonten vormen die zich samenvoegen tot boter. De overgebleven vloeistof is karnemelk. Vroeger werd het karnen op de boerderij met de hand gedaan door urenlang te stampen in een stootkan, een bezigheid die al lang tot het veleden behoort.

De schildwacht of man in het schildenhuis, is afgebeeld in een wachthuisje met een lans in zijn rechterhand. De schildwacht was oorspronkelijk de wachter of bewaker bij de schilden voor de tenten van de krijgsheren te velde. Later werden zij bewaker van militaire en andere objecten.

De speelman en de trompetter

De speelman was een rondtrekkende muzikant die bruiloften en partijen kwam opvrolijken in en tijd dat geen andere afeiding bestond. Deze muzikanten waren van alle markten thuis en wisten hun publiek goed te "bespelen". In deze vorm is het ambacht al lang geleden verdwenen.

In de 17^e en 18^e eeuw was trompetter een volwaardig beroep waarvoor men opgeleid werd. Trompetters verdienden ongeveer evenveel als ambachtslieden. Zij speelden een grote rol in het leger en kondigden belangrijke gebeurtenissen aan.

De schermmeesters en de landman met schep

In de 18^e eeuw werd het schermen een statussymbool dat vaak niet meer inhield dan zich met een sierdegen te omgorden. Voor die tijd was schermen een populaire bezigheid, Reeds in de 16^e eeuw was in Italië een schermacademie ontstaan waar de techniek uitgebreid werd onderwezen.

De landman met schep beeldt een boer uit die uitsluitend handwerk verricht. Van enige mechanisatie was nog geen sprake. Een beeld dat al lang achter ons ligt.

De tamboer, de pins en de prins en prinses

De tamboer of trommelslager was iemand die op een trommel sloeg met een bepaalde functie. Tamboers waren volwaardige soldaten met een zeer specifieke taak. Tijdens het gevecht gaf de tamboer middels een wisseling van slagen de bevelen van zijn krijgsheer door met zijn trommel. Daarnaast werd de trommel gebruikt om marsen ordelijk te laten verlopen en het marcheren te verlichten.

Hoewel er een groot aantal afbeeldingen bestaat van leden van het huis van Oranje op de ketel of kop van de pijp, zijn er maar heel weinig afbeeldingen als hielmerk bekend. Het gaat hier om stadhouder Willem IV of Willem V. Daarnaast staan prins en prinses samen afgebeeld.

Konink David en het offer van Abraham

In de Bijbel (1 Samuel 17) wordt verhaald hoe David het opneemt tegen de reus Goliath. Door hem een steen tegen het voorhoofd te gooien doodt hij de reus en hakt hem vervolgens het hoofd af. Op de afbeelding zien we David met een zwaard in zijn rechterhand en het hoofd van Goliath in zijn linker.

In de Bijbel (Genesis 22) staat ook het verhaal dat Abraham de opdracht krijgt zijn zoon Isaak te offeren voor God als test voor zijn geloof. Als hij op het punt staat hem te doden verschijnt een boodschapper van God die hem tegenhoudt omdat hij zijn geloof bewezen heeft.

Job op de mesthoop en het lam Gods

In het bijbelboek Job mag de duivel (satan) van God Job beproeven op zijn geloof. Job vervalt tot bittere armoede en belandt op de mesthoop maar behoudt zijn geloof.

Het Lam Gods (Agnus Dei) is het symbool voor Christus, het verwijst naar zijn rol van de perfecte opoffering. In Johannes 1:29 en 1:36 wijst Johannes de Doper naar Jezus met de woorden "Ziet daar is het Lam van God dat de zonde van de wereld wegneemt". In de kunst is het Agnus Dei de figuur van een lam dat een kruis draagt. Bijbelse figuren en voorstellingen waren geliefde thema's bij de pijpenmakers.

Engel en Bacchus op het vat

De engel als goddelijke boodschapper is hier afgebeeld met vleugels.

Van een geheel ander kaliber is Bacchus, de god van de wijn, hier gezeten op een wijnvat met in zijn rechterhand een druiventros en met de linker het glas heffend. Oorspronkelijk was hij de Griekse god van de vruchtbaarheid, Dionysos. Later werd hij bij de Romeinen bekend als Bacchus, god van de wijn, roes en dronkenschap. Dionysos was de zoon van de Griekse oppergod Zeus.

De man op de kwakel en de man in de sjees

Een kwakel is een hoge smalle voetgangersbrug met een vlak middendeel en aan weerszijde schuine plankieren met dwarslatten. Over de gehele brug zijn houten leuning aangebracht. Ze vormden vaak onderdeel van een trekvaartroute omdat door de hoogte van de kwakel doorvaart mogelijk was. Tegenwoordig zien we ze niet veel meer omdat hun functie grotendeels verloren is gegaan.

Een sjees is een lichte tweewielige kar, door een paard voortgetrokken voor het vervoer van twee personen, en onderscheidt zich van een gewone boerenkar door de met leren riemen opgehangen personenbak voor meer rijcomfort. Het woord sjees is afgeleid van het Franse woord chaise dat stoel betekent. Tegenwoordig wordt de sjees alleen nog gebruikt in de draf sport en bij folkloristische shows.

De man in de boot, de hengelaar, de man op een paard (ruiter) en de schaatser, man op de stoel en man op de olifant.

Enkele taferelen uit het dagelijks leven die ons nog welbekend zijn. Een man in een roeibootje en een visser of hengelaar. Hij rookt een pijpje en haalt een vis op. Daaronder zien we een man op een paard, bekend als de ruiter, en de schaatser met de kenmerkende stok over de schouder zoals toen gebruikelijk was. Daarnaast zit een man op een stoel en rechtsbeneden een man op een olifant. Waarschijnlijk is dit merk geïnspireerd op

een circusact waarin een olifant optrad.

De man in de kan en de man op de zwaan

Twee moeilijk te duiden hielmerken zijn de man in de kan, een pijprokende man met hoed die oprijst uit een kan met handvat, en een man gezeten op een zwaan.

Tenslotte nog enkele algemene voorstellingen zoals het kind in de wieg, de hond in de pot, een figuur met een soort helm en een figuur die bekend staat als het Moriaanshoofd.

Nog enkele voorbeelden van het gildebord

UIT BILTSE BODEM, BEELDEN UIT DE 18^E EEUW OPGEGRAVEN IN DE BILT II

In dit deel aandacht voor een aantal uit het dagelijks leven vrijwel verdwenen huishoudelijke gebruiksvoorwerpen, gereedschappen, potten, pannen en vaatwerk, afgesloten met enkele myhtologische figuren en symbolen.

De kwispedor of spuwpot en de snotneus of tuitlamp

Een kwispedor is een ouderwetse spuwpot, bedoeld om een overvloed aan speeksel en slijm op te vangen. Het woord is afgeleid van het Portugese cuspidor dat spuwpot betekent. Het woord en het gebruik kwamen met de VOC uit Indie. Kwispedors zijn bolvormige vaasjes met een brede, schuins toelopende bovenrand. Ze waren bijzonder populair onder pruimtabak gebruikers die er hun tabakssap in konden uitspugen.

Een snotneus of tuitlamp is een olielamp met een pit die door een schuin omhoog lopende buis loopt, meestal van koperplaat en staande op een verzwaard voetstuk tegen omstoten. Beide voorwerpen kennen de meesten van ons uitsluitend antiquarisch als herinneringen uit een ver verleden.

Komfoor en spinnewiel

Een komfoor is een metalen of aardewerken potje op pootjes om kolen of turf vuur gloeiend te houden. Definitief verleden tijd.

Iets meer bekend in het collectieve geheugen is het spinnewiel. Het is een apparaat om van wol een draad te maken (spinnen). Het bestaat uit een spinklos die aan het draaien wordt gebracht. Hieraan wordt een begin draad bevestigd die ronddraait en de aangevoerde wol tot een draad spint. Rond de 12^e eeuw waren reeds hand-aangedreven spinnewielen bekend, in de 15^e eeuw onstond het spinnewiel met voetaandrijving.

Zandloper en eiermand

Wie tegenwoordig wil weten hoe laat het is, kijkt op de klok of op zijn horloge. Maar in de 18^e eeuw was dat voor de gewone man niet weggelegd, die gebruikte een zandloper. Die bestaat uit twee glazen reservoirs die via een smalle verbinding met elkaar zijn verbonden. In de bovenste helft bevindt zich fijn zand dat in een bepaalde tijd in het onderste deel valt, waarna de zandloper wordt omgedraaid. Duurt het leegstromen een uur, dan spreekt men van een uurglas. In de scheepvaart werd de tijd gemeten in glazen, op halve uren werd eenmaal de scheepsbel geluid, op hele uren tweemaal. In talloze kerken trof men zandlopers aan op de preekstoel in een poging de duur van de preek te beperken.

Een eiermand of -korf was een gevlochten open mand met hengsel voor het vervoer van eieren. Met de korf aan de arm trok de boerin naar de markt. Tegenwoordig in verschillende maten en uitvoeringen verkrijgbaar als decoratieobject.

Turfmand en brandemmer

De turfmand stond bij het vuur met turf als brandstof om het vuur gaande te houden. Turven waren in die tijd de meest bekende brandstof, verkregen door met de hand gestoken blokken veen op het land te laten uitdrogen. Daarna werden de turven per schip (turfschip) naar de bevolkingscentra getransporteerd. Op deze wijze zijn grote stukken veen afgegraven en opgestookt.

De brandemmer was eeuwenlang het enige middel om brand te bestrijden. De emmers waren meestal vervaardigd van leer of zeildoek en werden vanaf de waterbron door een lange rij burgers doorgegeven. Die waren door hoornblazers, klokluiders en ratels opgeroepen te komen blussen.

Vijzel of mortier en weegschaal of bascule

Een vijzel of mortier is een metalen beker met stamper die gebruikt wordt om te vermalen en te vermengen. Hij is uit hard metaal vervaardigd en heeft soms een gepolijste binnenzijde. In vroeger dagen veel gebruikt in de apotheek en in de keuken om zaden en kruiden fijn te maken. Tegenwoordig nog als decoratieobject in gebruik.

De weegschaal of bascule bestaat uit een stang met in het midden een draaipunt. Aan beide einden hangt een bak. Aan een zijde wordt in de bak het te wegen voorwerp gelegd, aan de andere kant wordt met behulp van gewichten bepaald hoe zwaar het voorwerp is. Als de stang horizontaal hangt, weet men dat aan beide zijden hetzelfde gewicht hangt. Werd op de markt veel gebruikt voor het afwegen van vlees, aardappelen, groente en fruit.

Zeis en boogkooi of vinkenkorf

Een zeis is een werktuig om grassen en granen mee te maaien. Het bestaat uit een lang, gebogen stalen mes dat bevestigd is aan een lange houten steel met twee handvatten. Het metalen blad is licht gebogen, met een brede rug en eindigend in een punt en staat haaks op de steel. Na de mechanisatie van de landbouw verdween de zeis en vindt zij alleen nog toepassing bij natuurbeheer.

In een tijd met weinig vertier was het houden van een vogel een populaire bezigheid. Daarvoor bestonden karakteristieke kooitjes, de boogkooi of vinkenkorf.

Eg of kluitenbreker en de grote trom

Een eg of kluitenbreker is een werktuig waarmee de geploegde grond wordt verkruid en zaaiklaar gemaakt. De klassieke houten eg uit die tijd was het werk van de wagenmaker en was op elke boerderij te vinden. Eggen bestaan in vele soorten en maten, afhankelijk van de bodemstructuur. De eg werd door een paard getrokken.

De grote of Turkse trom is waarschijnlijk door de Turken naar Europa gebracht. Hij werd in het leger gebruikt om de soldaten in de maat te laten marcheren. Ook is de grote trom van oudsher gebruikt in de fanfare, een orkest dat al musicerend door de straten trekt bij feestelijke gebeurtenissen.

Kannen en vaatwerk

Trempot of theepot, koffieketel en schenkan. Hieronder de kraantjeskan, de oliekan en de lampetkan.

Daarnaast zijn er nog vele voorwerpen op hielmerken afgebeeld die ook in onze dagen nog goed bekend en herkenbaar zijn, we noemen de pijp, bril, schoen, hoed, spaarpot, schaatsen, roskam, wijnroemer, bijl, troffel of truweel, kraan, hamer, passer, tang, zaag, schaar, bel, bezem, kandelaar, wiel, sleutel, stoel, ijsslee, posthoorn, viool en een kartouw of kanon. Maar ook een tulp en een klaverblad dienden als hielmerk. Daarnaast zijn er afbeeldingen van grote objecten te zien: molen, kerk en kerktoren, twee- en driemaster, zon en maan om enkele te noemen. Voorts is er een hele serie stads- en provinciewapens, alsmede handen, voeten en doodhoofden te vinden.

Huis- en boerderijdieren

Van de huisdieren zijn het vooral de hond en de kat die afgebeeld werden, vooral de Keeshond. Maar ook een muis, een zittende vos en een zittende beer komen we tegen.

Het zwijn en de haan zijn typische boerderijdieren die afgebeeld zijn. Het paard is erg populair en in vele standen afgebeeld, in tegenstelling tot de koe, de bok en het schaap die veel minder voorkomen.

De Leeuw in de Hollandse Tuin

Een bijzondere plaats neemt de Leeuw in de Hollandse Tuin in. De Hollandse Tuin is het zinnebeeld van het goed verdedigde Hollandse gebied dat afgebeeld was als een haag (tuin) waarbinnen de Hollandse Maagd of Hollandse Leeuw met de vrijheidshoed op de speer. De vrijheidshoed is een oud symbool voor vrijheid en werd door de Nederlandse opstandelingen gebruikt tijdens de Tachtigjarige Oorlog.

Andere symbolen en mythologische figuren: rijksappel, het fortuin, de hoop, vrouw justitia, atlas, zeemeermin

De rijksappel is een bol, soms van goud, met daarop een kruis. Hij stelt de wereld voor en de persoon die hem in de hand heeft, de vorst. De Nederlandse rijksappel is weinig bekend omdat hij nooit door een koning in de hand werd genomen.

Het fortuin is de Romeinse godin Fortuna, godin van het toeval en van het lot, van het geluk en van het ongeluk.

De hoop wordt voorgesteld door een anker dat reeds in de Romeinse oudheid betekenis had als symbool voor houvast en veiligheid. Bij de vroege christenen werd het symbool van hoop en vertrouwen.

Vrouwe Justitia wordt beschouwd als het symbool bij uitstek voor rechtvaardigheid. Haar blinddoek staat voor rechtspraak zonder aanzien des persoons, haar weegschaal voor het afwegen van feiten en omstandigheden, haar zwaard voor het vonnis.

Atlas is een figuur uit de Griekse mythologie. Hij draagt volgens de legende als straf het hemelgewelf op zijn schouders. Hij kreeg deze straf van oppergod Zeus omdat hij de Titanen in hun strijd tegen Zeus had geleid.

Een zemeermin is een mythisch wezen, met het lichaam van een vrouw en in plaats van benen een vissenstaart. Verhalen over zemeerminnen gaan terug tot de Oudheid. De Middeleeuwse verhalen over zemeerminnen komen van zeelieden die waarschijnlijk zeekoeien hebben gezien. Ook Columbus maakte er in 1493 gewag van in zijn dagboek.

Literatuur: W. Krommenhoek: De Biltse bodem als archief. Een kijkje in het 18^e eeuwse dagelijks leven aan de hand van hielmerken van Goudse pijpen. De Biltse Grift, maart 2012.
W. Krommenhoek en A. Vrij: Kleipijpen, drie eeuwen kleipijpen in foto's, 1986.

EINDE